

ETNIČNI ODNOSI, NACIONALIZEM, MANJŠINE IN ČLOVEKOVE PRAVICE V JUGOVZHODNI EVROPI IN V EVROPSKIH OKVIRIH

V prispevku avtor predstavlja tematike etničnih odnosov, položaja in varstva manjšin ter človekovih pravic in svoboščin v jugovzhodni Evropi – natančneje na Balkanu, posebej na t. i. zahodnem Balkanu, v preostalih državah naslednicah nekdanje jugoslovanske federacije. V uvodu opredeljuje, zakaj so ta vprašanja relevantna za slovenski prostor tako v raziskovanju kot politiki.

V nadaljevanju definira prostor jugovzhodne Evrope, Balkana in zahodnega Balkana ter nakazuje razsežnosti razvoja prostora skozi zgodovino. Pri tem ugotavlja, da so nacionalne države – kot specifični tip države – na Balkanu relativno nedaven fenomen, saj so se oblikovale šele ob koncu devetnajstega stoletja in v dvajsetem stoletju. To je neposredno povezano z večino faktorjev, ki opredeljuje stanje na področju varstva človekovih pravic, narodnih manjšin pa tudi pojavov nacionalizma in spoštovanja človekovih pravic.

Ključne besede: človekove pravice, varstvo manjšin, jugovzhodna Evropa, Balkan, etnični odnosi, nacionalna država, nacionalizem

ETHNIC RELATIONS, NATIONALISM, MINORITIES AND HUMAN RIGHTS IN SOUTH EASTERN EUROPE AND WITHIN EUROPEAN FRAMEWORK

The article is a presentation of topics referring to ethnic relations, status and protection of minorities, as well as human rights and liberties in South Eastern Europe – more explicitly in the Balkans, particularly the so-called West Balkans, in the successor states of the former Yugoslav federation. The introduction defines the reasons why these issues are relevant for the Slovene territory, so in research studies as in politics.

The text continues by defining the territory of South Eastern Europe, the Balkans and the West Balkans, pointing out the extensions of development of this space throughout history. It ascertains that nation states – as a specific type of state – are a relatively recent phenomenon in the Balkans, as they were only formed at the end of the 19th and in the 20th centuries. This fact is directly linked to most factors defining the situation in the field of human rights protection and national minorities, as well as to outbreaks of nationalism and disrespect of human rights.

Keywords: human rights, minority protection, South Eastern Europe, the Balkans, ethnic relations, nation state, nationalism

Zaradi opravičila dveh povabljenih uvodnih referentov na naši delavnici, ki se, žal, naše konference nista mogla udeležiti, je name padla naloga, da na kratko predstavim tematike etničnih odnosov, položaja in varstva manjšin ter človekovih pravic in svoboščin v jugovzhodni Evropi – natančneje na Balkanu, posebej na t. i. zahodnem Balkanu, v preostalih državah naslednicah nekdanje jugoslovanske federacije. Kratak čas, še bolj pa obsežnost in kompleksnost navedenih tematik so me prisilili, da svoj prispevek oblikujem in strnem v nekaj fragmentarnih tez, ki poskušajo izluščiti ključne poudarke, predstaviti moje razmišljanje in nakazati nekaj vprašanj, ki naj spodbudijo razpravo. Gre za vprašanja, ki so in bodo – po mojem mnenju – pomembna in aktualna za naše prihodnje razprave in raziskovalno delo.

1.

Začnimo z vprašanjem, ki mi ga v Sloveniji skoraj vedno (drugje pa le občasno) postavljajo, ko jim pripovedujem o svojem delu v zadnjem desetletju in pol ter o našem Mednarodnem centru za medetnične odnose in manjšine v jugovzhodni Evropi na Inštitutu za narodnostna vprašanja: Zakaj jugovzhodna Evropa, zakaj Balkan?

Najbolj splošen odgovor bi bil, da se je v tem delu sveta ob koncu dvajsetega in na začetku enaindvajsetega stoletja dogajalo (in se še dogaja) toliko in tako pomembnih, tudi tragičnih stvari, ki so odmevale v svetovnih medijih in polnile njihove udarne naslovnice, da se je zanje zanimal cel svet. To velja tudi za znanstveno skupnost, saj pogosto nisem utegnil niti sproti odgovarjati na pisma in vprašanja, ki so prihajala od mojih kolegov z vseh koncev sveta o dogajanjih in razvoju na Balkanu. Če je svetovna javnost svojo pozornost medtem preusmerila na druge dele sveta in krizna žarišča, pa velik interes raziskovalne in znanstvene javnosti za jugovzhodno Evropo še vedno obstaja, kar kažejo tudi številne prošnje in pisma raziskovalcem, ki se s proučevanjem tega dela sveta še vedno ukvarjamo, z vabili na mednarodne konference in predavanja, pa tudi za pisne prispevke v različne publikacije.

Z gledišča raziskovalca, ki se ukvarja s proučevanjem etničnih odnosov, s položajem in z varstvom manjšin, s človekovimi pravicami in svoboščinami, preprečevanjem, z upravljanjem in razreševanjem kriz in konfliktov – tako v evropskih kot v globalnih okvirih, ugotavljam, da se je Balkanu in dogajanjem (procesom) na

1 Uvodni prispevek v delovni skupini »Manjšine danes in jutri: Dejavniki združevanja in razločevanja v Evropi in v svetu«. Iz delovne skupine sta objavljena še prispevka dr. Sonje Novak Lukanovič in dr. Vere Klopčič.

njem v zadnjih desetletjih skorajda nemogoče izogniti. Naj omenim zgolj nekaj ključnih pojavov, procesov in konceptov, ki so s teh gledišč pomembni in zanimivi: specifična in izjemno raznolika (pluralna) etnična struktura, ki se je v tem obdobju dinamično in burno (dramatično) spreminjala, procesi etničnih odnosov in (ne)uspešnost njihovega urejanja in upravljanja (z vzponi in s padci), demokratizacija in reforme političnega sistema (tranzicija), populizem, nacionalizmi, razpad države in proces osamosvajanja, napetosti in (etnične) vojne, ki jih svet pozna zlasti po etničnem čiščenju, oblikovanje novih držav ter njihova konsolidacija in demokratizacija, človekove pravice in svoboščine ter manjšinske pravice in varstvo, evropska perspektiva ... vsak od njih bi zaslužil ne le poseben referat, ampak za celo polico znanstvenih knjig, pa verjetno ne bi uspeli zajeti vseh njihovih relevantnih segmentov in dimenzij, še manj pa vseh njihovih medsebojnih razmerij in vplivov.

Pri odgovoru na vprašanje ne smemo pozabiti osebnih in drugih vezi, ki so se stcale v preteklosti – zlasti v sedmih desetletjih obstoja jugoslovanske države. Te vezi nam pomagajo pri (s)poznavanju in boljšem razumevanju (vključno z jezikovnim) regije in dogajanj v njej, včasih nam omogočajo dostop do informacij, ljudi in inštitucij, do katerih sicer raziskovalci ne uspejo priti (ali pridejo le zelo težko) ... Sam menim, da te vezi in emocionalen odnos do regije in ljudi v njej ne vplivata negativno na objektivnost samega raziskovanja, po drugi strani pa sta pozitiven dejavnik naše osebne angažiranosti.

Na koncu navajam morebiti ključni argument in najbolj pomembno dimenzijo odgovora na vprašanje, ki bi ga retorično lahko strnili v naslednje vprašanje: Si v Sloveniji, v Evropi in tudi v globalnih okvirih sploh lahko privoščimo, da ne bi resno proučevali jugovzhodne Evrope in Balkana ter jima ne bi posvečali potrebno pozornost? Razni problemi in morebitna nestabilnost v tem delu sveta, v neposredni geografski soseščini Slovenije, negativno vplivajo na položaj in stabilnost Slovenije, Evrope in mednarodne skupnosti nasploh, zato si enostavno ne smemo in ne moremo privoščiti, da jugovzhodni Evropi in Balkanu v Sloveniji, v Evropi in širše ne bi posvečali potrebne pozornosti. Še več, ne bi si smeli privoščiti, da tako malo storimo za to, da se situacija v tej regiji izboljša in da se zlasti izboljšajo njene razvojne možnosti, saj so to ključni pogoji za dolgoročno stabilnost ter uspešen ekonomski in trajen demokratični razvoj; le takšni trendi in perspektive bi lahko odvrnile ljudi – predvsem mlade, izobražene in kreativne, ki v tej regiji pogosto ne vidijo več perspektiv za izboljšanje gospodarske situacije ter svoje lastne prihodnosti in razvoja – od razmišljanj o emigraciji in jih spodbudile k aktivnemu prizadevanju za izboljšanje osebnih, ekonomskih in širših družbenih razmer in perspektiv. Hkrati bi bilo izboljšanje perspektive razvoja verjetno tudi najboljši predpogoj in ukrep za izboljšanje etničnih odnosov ter za preprečevanje zaostrovanja in konfliktov, ki bi sicer lahko spet kdaj vzplamteli v oborožene spopade. S tega gledišča bi kazalo še enkrat preveriti in oživiti strategijo, ki se je izoblikovala

v okviru Pakta stabilnosti za jugovzhodno Evropo, za katerega se sicer zdi, da vse bolj postaja le še ena zamujena priložnost.

2.

Tema, o kateri bi želel najprej spregovoriti nekaj besed, je definiranje jugovzhodne Evrope, Balkana in zahodnega Balkana.

Najenostavnejša je geografska opredelitev Balkana: gre za polotok, ki ga od preostale Evrope ločujejo reki Sava in Donava na severu, Jadransko morje in Dinarsko gorstvo na zahodu, Črno morje na vzhodu, Sredozemsko morje na jugu, Jonsko morje na jugozahodu in Egejsko morje na jugovzhodu. Polotok je svoje ime dobil po gorski verigi, ki so jo Turki poimenovali enostavno Gore (Balkan namreč v turščini pomeni goro). Če bi pri opredelitvi upoštevali zgolj geografske kriterije, potem Slovenija in dober del nekdanje Jugoslavije nista del balkanskega polotoka; vendar obstajajo tudi druge opredelitve, med katerimi je zlasti pomembna politična definicija območja. Tako so bile v politično definicijo Balkana po prvi svetovni vojni vključene naslednje države (navedene po abecedi): Albanija, Bolgarija, Grčija, Jugoslavija (sprva kot Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev), Romunija in evropski del Turčije. Kot zanimivost naj omenimo, da se je pred prvo svetovno vojno za balkansko državo opredeljevala tudi Avstro-Ogrska, pri čemer so na Balkan gledali nekoliko zviška, zato ne preseneča krilatica, da se Balkan začinja južno in vzhodno od Dunaja. Da tudi Slovincem Balkan ni bil čisto tuj, priča oglaševanje ljubljanskega nebotičnika kot takrat najvišje zgradbe na Balkanu.

Po drugi svetovni vojni se je – v bipolarni delitvi sveta in Evrope – politična opredelitev Balkana vsaj v nekaterih pogledih razširila, saj so včasih v regijo vključili tudi Madžarsko (ki je bila z regijo povezana že kot del nekdanje Avstro-Ogrske). Čeprav geografsko Slovenija in drugi deli nekdanje Jugoslavije severno od Save in Donave ter zahodno od Dinare, Madžarska in del Romunije severno od Donave niso del samega polotoka, pa ni dvoma, da so v veliki meri delili njegovo usodo in razvoj ter so z njim povezani.

Po koncu procesa razpada nekdanje Jugoslavije – v novem tisočletju – med balkanske države uvrščamo naslednje države: Albanijo, Bosno in Hercegovino, Bolgarijo, Črno goro, Grčijo, Hrvaško (čeprav dober del države geografsko ne leži na polotoku), Makedonijo, Romunijo, Srbijo (čeprav Vojvodina leži zunaj polotoka) in evropski del Turčije. Kot zahodni Balkan pa opredeljujejo Albanijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro, Makedonijo in Srbijo, posebej pa navajajo tudi Kosovo/Kosova, katerega status bo treba še določiti.

Že v času razpadanja otomanskega imperija in zlasti v času balkanskih vojn se je za Balkan uveljavil stereotip, da gre za zaostalo in nemirno regijo, ki je območje

interesnih sfer velesil, in lahko destabilizira Evropo. Izraz »balkanizacija« pa se je takrat – zlasti med diplomati evropskih velesil – uveljavil kot sinonim za politično nestabilnost in (z gledišča nekaterih neracionalno in nekontrolirano) fragmentacijo v regiji, ki so jo šteli za nerazvito, obrobno in v vseh pogledih zaostalo. Tovrstno negativno stereotipno gledanje na regijo se je ohranilo tudi pozneje v dvajsetem stoletju – posebej poudarjeno med prvo svetovno vojno, ko je bilo prav dogajanje v Sarajevu povod zanjo, med obema vojnoma in ob koncu stoletja zaradi vojn ob razpadanju Jugoslavije. Da bi nekoliko nevtralizirali negativni prizvok (konotacijo), ki ga je vzbujalo omenjanje Balkana, so v devetdesetih letih dvajsetega stoletja začeli za to območje uporabljati poimenovanje jugovzhodna Evropa, ki sicer v geografiji ni neznan. Vendar je ta tradicionalni geografski koncept dobil novo politično vsebino, ki se je odražala tudi v Paktu stabilnosti za jugovzhodno Evropo, kjer so kot »ciljno regijo« in »države prejemnice« – ki jim bodo pomagali v njihovih prizadevanjih za stabilnost, razvoj in vključevanje v evropske integracijske procese – opredelili naslednje države (spet našete po abecedi): Albanijo, Bosno in Hercegovino, Bolgarijo, Hrvaško, Makedonijo, Romunijo in po padcu Miloševićevega režima takratno Zvezno republiko Jugoslavijo, ki je pozneje razpadla na Črno goro in Srbijo. V »ciljno regijo« so na njeno prošnjo vključili še Moldavijo, ki je upala, da ji bo to pomagalo pri njenem razvoju, demokratizaciji in dolgoročno tudi pri njenem vključevanju v integracijske procese.² Posamezne aktivnosti so zajemale tudi Kosovo. Žal – tudi zato, ker se je po koncu vojn na območju nekdanje Jugoslavije (Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Kosovo) pozornost mednarodne skupnosti in javnosti usmerila na druga krizna žarišča – Pakt stabilnosti ni uspel uresničiti velikih pričakovanj; vseeno je bil in vsaj do določene mere še vedno je spodbuda in koristen dejavnik demokratičnega razvoja in stabilnosti »držav prejemnic«.

3.

Realnost evropskega prostora – v zgodovini in danes – je njegova jezikovna, etnična in kulturna pluralnost. Ta je v ostrem nasprotju s tradicionalnim konceptom nacionalne države, ki državo dojema kot etnično in kulturno homogeno državno skupnost titularnega naroda; ta z oblikovanjem lastne države postane nacija. Omenjena pluralnost ni značilna le za države, ampak tudi za ožje skupnosti, saj bi danes v Evropi težko našli celo najmanjšo lokalno skupnost, ki bi bila etnično in kulturno povsem homogena. A to ni le značilnost moderne dobe. Podrobnejše proučevanje posameznih okolij v različnih zgodovinskih obdobjih pokaže, da so jezikovne, kulturne in etnične različnosti praviloma vedno obsta-

2 Takšno opredelitev politične regije jugovzhodne Evrope so pogosto ponazarjali z naslednjo formulo: JVE = Albanija + Bolgarija + Romunija + (nekdanja Jugoslavija – Slovenija) – Grčija – Turčija + Moldavija.

jale (če nič drugega, v obliki dialektov in različnih lokalnih navad), da pa so se v zgodovinskem razvoju spreminjale in preobražale. Za Balkan in jugovzhodno Evropo pa lahko zaradi njune geografske lege in specifičnega zgodovinskega razvoja ugotovimo, da je tam jezikovne, kulturne in etnične pluralnosti še več kot v drugih delih kontinenta.

Balkanski polotok je naravni most med (Malo) Azijo in Evropo ter je bil zato že od prazgodovine križišče in stičišče različnih ljudstev, religij, kultur in civilizacij. Ta prostor in njegovo etnično strukturo so oblikovale pogoste migracije ljudstev; kadar so prispela »nova zgodovinska ljudstva«, se je »staro prebivalstvo« prilagodilo novim okoliščinam (asimiliralo se je samo ali pa je asimiliralo »prišleke«) oziroma se je umaknilo v težje dostopna in oddaljena območja, kjer so pogosto uspeli ohraniti svoj »stari« način življenja, navade, vero, jezik, kulturo in identiteto. Balkan je v antiki postal »zibelka« moderne evropske civilizacije. Delitev rimskega imperija na vzhodni in zahodni del v četrtem stoletju je vzpostavila delitev in meje, ki so se ohranile do danes; te meje je leta 1054 še utrdila shizma, ki je krščanstvo in krščansko civilizacijo razdelila na zahodno katoliško cerkev in vzhodno pravoslavno. Invazija otomanskih Turkov in otomansko cesarstvo sta prinesla islamsko religijo in kulturo, ki sta bili pet stoletij dominantni v regiji, vendar pa nista odpravila in uničila pravoslavnega krščanstva in kulture; specifična narava in (relativna) tolerantnost otomanskega imperija sta omogočila sobivanje specifičnih regionalnih in etničnih islamskih in pravoslavnih kultur, je pa imperij ostro in krvavo zatrl vsak upor. Šele v času zatona imperija v devetnajstem stoletju so upori omogočili oblikovanje novih, neodvisnih balkanskih držav, kar pa regiji ni prineslo miru in stabilnosti. Politični zemljevid se je spreminjal z balkanskimi vojnami, nanj sta vplivali prva in druga svetovna vojna, bipolarna delitev sveta po drugi svetovni vojni, razpad varšavskega zavezništva in končno proces razpadanja jugoslovanske države.³ Vse to dogajanje je vplivalo na etnično strukturo prebivalstva in etnične odnose v regiji; vendar pri tem ne smemo pozabiti, da so bili etnični odnosi, sobivanje in sožitje na tem prostoru tradicionalno dokaj dobri, čeprav so bili – kot v vsakem etnično in sicer pluralnem okolju – konflikti prisotni in sestavni del

3 Več o zgodovinskem razvoju regije glej, npr.: Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, London 1993, © 1984: Cornell University Press; Richard Crampton & Ben Crampton, *Atlas of Eastern Europe in the twentieth century*. London, New York 1997: Routledge; Charles Jelavich & Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Vol. 8 of *A History of East Central Europe*. Seattle 1977: University of Washington Press; Ivan Ninić, *Migrations in Balkan history*. Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, Prosveta / Santa Barbara 1989: University of California, Department of History; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*. New York [1958]: Rinehart & Comp; Yuri Stoyanov, *The hidden tradition in Europe: The secret history of medieval Christian heresy*. London 1994: Penguin; Peter F. Sugar & Ivo J. Lederer (ur.), *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle, London 1969: University of Washington Press; itd.

življenja. Nenazadnje je nekdanja jugoslovanska federacija veljala za zgleden in uspešen primer večetnične skupnosti in dobrega upravljanja etničnih odnosov.⁴

4.

Nacionalne države – kot specifični tip države – so na Balkanu relativno nedaven fenomen, saj so se oblikovale šele ob koncu devetnajstega stoletja in v dvajsetem stoletju. Nacionalne države, kakršne so nastale v evropskem kontekstu, so specifičen produkt razvoja, katerega korenine lahko najdemo že v renesansi in so povezane z zametki kapitalistične produkcije, intenzivira pa se v šestnajstem in sedemnajstem stoletju, ko je pomembna prelomnica v razvoju vestfalski mir (1648), ter zlasti v devetnajstem in dvajsetem stoletju. V procesu, ki je potekal hkrati z razvojem modernih evropskih narodov, se je država prelevila v nacionalno državo, ki je pridobila svojo etnično dimenzijo. Natančneje, država se je oblikovala v enonacionalno državo titularnega naroda, ki se je s tem preobrazil v nacijo. Koncept (eno)nacionalne države, ki državo pojmuje kot etnično homogeno entiteto, kot specifično in najbolj učinkovito orodje za uresničevanje »nacionalnih interesov« titularnega naroda, nacije, ne upošteva in priznava stvarnosti, v kateri vedno obstaja vsaj minimalna raven etnične in kulturne različnosti in pluralnosti.⁵ Ta koncept enonacionalne države bi poenostavljeno lahko prikazali z naslednjo enačbo:

država (kot nacionalna država) = narod / nacija = ljudstvo⁶

Uveljavitev takšnega koncepta se odraža v simetrični in hierarhično zasnovani strukturi ustavnih ureditev in v političnih sistemih obstoječih nacionalnih držav, ki so pogosto rigidni (nefleksibilni) in ne odražajo za današnji čas značilnega obstoja raznolikosti, asimetrij ter socialne in multietnične strukture sodobnih družb. Nič pa ne kaže, da bi se takšen koncept kmalu bistveno spremenil ali da bi ga morebiti nadomestil celo kakšen drug, pluralni stvarnosti bližji in bolj adekvaten koncept (npr. koncept večetničnih držav).⁷

4 Glej npr.: Matjaž Klemenčič & Mitja Žagar, *The former Yugoslavia's diverse peoples: A reference sourcebook*, (Ethnic diversity within nations). Santa Barbara, CA 2004: ABC-CLIO.

5 Glej npr. C. A. Macartney, *National States and National Minorities*. Humprey Milford, London 1934: Oxford University Press, 192–211; Hough Seton-Watson, *Nations and States*. London 1977: Methuen; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford 1986: Basil Blackwell; itd.

6 Prirejeno po: Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1789: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney 1990: Cambridge University Press, 23.

7 Več o konceptu nacionalnih držav in kritikah tega koncepta glej, npr.: Bojko Bučar, *The Emergence of New States, Borders and Minorities*. V: *Razprave in gradivo* št. 32, 1997, 15–29; Heinz Gärtner, *State, Nation and Security in Central Europe: Democratic States without Nations*. V: *Razprave in gradivo* št. 32, 1997, 31–64; Mitja Žagar, *Constitutions in Multi-Ethnic Reality*. V: *Razprave in gradivo* št. 29–30, 1994/1995, 143–164; Mitja Žagar,

Omenjeni koncept nacije in (eno)nacionalne države (kot etnično homogene državne skupnosti titularnega naroda) je nastal v procesu modernizacije, ključni dejavnik pri njegovem oblikovanju pa je bil nacionalizem.⁸ Za nacionalizem, nacionalno državo in nacijo, pa tudi za moderne narode torej lahko rečemo, da so produkt modernizacije in moderne dobe ter so povezani z razvojem kapitalističnih gospodarstev in družb (zlasti v Evropi pa tudi v svetu, predvsem zaradi kolonizacije). Za nacionalizem, ki se je razmahnil v 19. stoletju in se je razvil kot politični koncept in program, ideologija, politika in (družbeno in politično) gibanje, je značilno, da svoj narod (kot specifično etnično skupnost) opredeljuje kot najvišjo vrednoto in najpomembnejšo kolektivno identiteto, ki ji posameznik pripada, in za katero mora – kadar to terjajo narodni in nacionalni interesi (kot jih opredeljujejo nacionalistična politika in gibanje) – žrtvovati tudi svoje življenje. Pri tem je bil koncept naroda in (pogosto tudi) nacije zasnovan ekskluzivistično – utemeljen na mitu skupnega izvora, ki sleherni narod razločuje od vseh drugih, druge narode pa je obravnaval kot potencialno nevarnost ali celo sovražnike. Iz tega koncepta v mnogih evropskih državah (vključno z državami JV Evrope) izvira tudi koncept pridobivanja državljanstva »po krvi« (*ius sanguinis*), ki omejuje in otežuje naturalizacijo imigrantov – tudi tistih, ki že več generacij živijo v državi, in so tam rojeni. Čeprav bolj prikrito in nekoliko drugače je prisoten ekskluzivizem tudi v državah, ki državljanstvo vežejo na kraj rojstva (*ius soli*), in poudarjajo državljanski pristop (npr. anglosaške države, do določene mere Francija), kjer imigranti, rojeni v državi sicer pridobijo njeno državljanstvo, se pa od njih pričakuje (kar je bilo še zlasti poudarjeno v preteklih obdobjih), da se bodo asimilirali v večinski narod (s tem, da sprejmejo njegov jezik in kulturo).

Utemeljeni na principu izključevanja, nacionalizmi ob poudarjanju narodne/nacionalne identitete in pripadnosti navznoter poudarjajo enotnost in trdnost naroda ter terjajo njegovo homogenost – zlasti še pri uresničevanju tistih interesov in ciljev, ki jih opredeljujejo kot nacionalne. Notranje razlike in delitve v tem okviru opredeljujejo kot škodljive in nezaželene, nosilce idej in politik, ki niso skladne z interesi in s cilji, ki jih opredeljujejo kot nacionalne, pa označujejo kot »narodne izdajalce«. Takšen koncept je po svoji naravi nekompatibilen s sodobno demokracijo, katere nujni predpogoj je prav pluralizem – in to na vseh področjih in v vseh sferah, čeprav ga pogosto zožujejo zgolj na politični pluralizem; »obvezna«

Rešitev, ki je postala problem: Nacionalne države in večetnična realnost. V: *Razprave in gradivo* št. 32, 1997, 7–13); itd.

8 Več o nacionalizmu glej, npr.: Nenad Mišćević, *Nationalism and beyond: Introducing moral debate about values*. Budapest, New York 2001: Central European University Press; Nenad Mišćević (ur.), *Nationalism and ethnic conflict: Philosophical perspectives*. Chicago 2000: Open Court; Mitja Žagar, Ethnic relations, nationalism, and minority nationalism in South-Eastern Europe. V: Michael Keating, John McGarry (ur.), *Minority nationalism and the changing international order*. New York 2001: Oxford University Press, 325–341; itd.

notranja homogenost, kakršno terja nacionalizem, pa predstavlja tudi omejevanje političnega pluralizma. Je pa ta koncept problematičen tudi z gledišča človekovih pravic. Nacionalizem je problematičen tudi navzven, v odnosu do drugih narodov, v katerih pogosto vidi predvsem potencialno nevarnost in sovražnike. Prav po odnosu do drugih, zlasti sosednjih narodov, nacionalizem nekateri delijo na obrambni (tisti, ki naj bi omogočal obrambo pred hegemonizmom in ekspanzionizmom sosednjih, večinoma večjih narodov) in na ekspanzionistični, ki se bori za razširjenje svojega »življenjskega prostora« na območja, ki jih »zasedajo« drugi narodi. Na podlagi te delitve obrambni nacionalizem nekateri označujejo za pozitivni pojav, medtem ko ofenzivni ekspanzionistični nacionalizem danes večinoma zavračajo in ga označujejo za veliko nevarnost miru in stabilnosti. Vseeno lahko - zlasti z gledišča človekovih pravic in načela (pravne) enakosti - oba tipa nacionalizma označimo kot problematična, saj povečevanje lastnega naroda in njegovo postavljanje nad druge pomeni kršitev navedenega načela enakosti. Čeprav nacionalisti in njihova gibanja iz različnih narodov (tudi s svojimi ekspanzionističnimi programi, če ti niso direktno nasprotni drug drugemu) lahko med sabo dobro sodelujejo, pa je s svojo izključujočo naravo nacionalizem prej ovira kot pa spodbuda enakopravnemu mednarodnemu sodelovanju.

Ocena nacionalizma je pogojena tudi s časom, v katerem se posamezni nacionalizem in nacionalistično gibanje pojavita. Če so v devetnajstem stoletju v kontekstu oblikovanja nacionalnih držav nacionalizem titularnih narodov ocenjevali kot pretežno pozitivni koncept in pojav, se je gledanje na nacionalizem - in še zlasti na ekspanzionistični nacionalizem - pozneje spremenilo, tako da danes prevladuje negativno gledanje nanj.

Še posebej je negativna ocena nacionalizmov, ki so v JV Evropi ključno vplivali na zgodovinska dogajanja ob koncu 20. stoletja, pri čemer je enotna ocena, da so bili negativni in uničevalni tako navznoter kot navzven. Navznoter so zavrli in ogrozili demokratični razvoj in (s svojim odnosom do opozicije in drugačnih) bistveno omejili pluralizem ter v svoji težnji po notranji (etnični) homogenosti in hegemoniji svojega naroda na določenih, dejansko etnično pluralnih območjih, privedli do tako tragičnih rezultatov, kot so (državljska) vojna, etnično čiščenje in genocid. Navzven pa so ogrozili mir in stabilnost v regiji ter »zastupili« odnose med državami v regiji.

Zanimivo je, da se je komunistični režim v nekdanji jugoslovanski federaciji dobro zavedal nevarnosti nacionalizma za (med)etnične odnose v tej večnacionalni skupnosti in tudi dejstva, da nacionalizmi - tako jugoslovanski (ki naj bi bil po mnenju nekaterih politikov združevalni dejavnik) kot nacionalizmi posameznih narodov in narodnosti (kot so takrat opredeljevali narodne manjšine v Jugoslaviji) - lahko ogrozijo celo sam obstoj te skupnosti. Način, kako so se proti nacionalizmu borili, pa očitno ni bil uspešen in so zato prav nacionalizmi odigrali

ključno vlogo pri razpadu države. Ob uvajanju političnega pluralizma so namreč politične elite ali vsaj določeni njihovi segmenti v vseh federalnih enotah nacionalizem in nacionalistično ideologijo uporabili kot najbolj učinkovito sredstvo za mobilizacijo volivcev, saj porajajoče politične stranke niso imele svojih utrjenih članskih in volilnih baz, prav tako pa še nista bili razviti demokratična infrastruktura in kultura (lahko bi rekli, da se je s formalno uveljavitvijo političnega pluralizma razvoj demokratične politične kulture in infrastrukture v posameznih okoljih šele začel, v mnogih okoljih pa so že kmalu prav vpliv in uveljavljanje nacionalizma in populizma ter pozneje vojna ta razvoj zaustavili).

5.

V sodobnih demokratičnih družbah so človekove pravice in v njihovem okviru tudi manjšinske pravice ključni dejavnik in merilo razvitosti demokracije. Pri teh ocenah ni tako pomembna normativna ureditev človekovih pravic (v ustavah in zakonodaji), ki danes v večini držav sledi vsaj minimalnim mednarodno uveljavljenim standardom, kot je pomembno njihovo uresničevanje. Ob tem se zavedamo, da prav v vseh okoljih (tudi v najrazvitejših zahodnih demokracijah) obstaja razkorak med normativno ureditvijo in stvarnostjo. Čeprav pri presojanju določenim kategorijam in generacijam človekovih pravic včasih dajejo večji pomen, je po mojem mnenju treba upoštevati in ocenjevati uresničevanje vseh kategorij in generacij človekovih pravic. Menim, da je kljub drugačnim – pogosto tudi večinskim – stališčem, ki poudarjajo individualno dimenzijo človekovih pravic, pri ocenjevanju njihovega uresničevanja treba upoštevati tudi njihove kolektivne dimenzije, še zlasti ko gre za manjšinske pravice.

Čeprav je tudi v nekdanji Jugoslaviji obstajal znaten razkorak med razglašanimi načeli in normativno ureditvijo in prakso, je veljalo manjšinsko varstvo za zgledno; zlasti to velja za varstvo priznanih narodnih manjšin (narodnosti). To je veljalo tudi v primerjavi z drugimi državami vzhodnega bloka. Po razpadu SFRJ se je v državah naslednicah in po začetku tranzicije tudi v drugih nekdanjih komunističnih (realsocialističnih) državah v JV Evropi situacija večinoma poslabšala. V normativnem smislu, ker je EU ustrezno zaščito manjšin opredelila kot enega od (kopenhagenskih) kriterijev za članstvo, se je stanje kmalu začelo nekoliko izboljševati, dejanski položaj manjšin pa pogosto ni sledil temu razvoju, vsaj ne enako hitro. Če analiziramo zgolj normativno ureditev, ki v posameznih državah JV Evrope uveljavlja tudi elemente kolektivne zaščite narodnih manjšin, potem bi lahko rekli, da je ta del Evrope začel celo prehitovati razviti zahod; ko analiziramo dejanski položaj manjšin – ki je pogojen z ekonomsko, s socialno in z družbeno situacijo ter ravno razvoja – je slika seveda precej drugačna. Ker se vrsta problemov pojavlja tudi pri zagotavljanju in uresničevanju človekovih pravic nasploh ter pri uresničevanju načela in prakse nediskriminacije, kar vse predstavlja okvir in

minimalno izhodišče manjšinske zaščite, je ocena še slabša. Vseeno pa ni mogoče prezreti določenega napredka in pozitivnega razvoja, pa tudi relativno ugodnega političnega vzdušja (čeprav gre pogosto tudi za propagandno retoriko) za uveljavljanje in uresničevanje človekovih pravic, ki se uveljavlja v posameznih okoljih.

6.

Kakorkoli že, človekove pravice in temeljne svoboščine lahko opredelimo kot temelj demokracije, kot merilo razvitosti in uresničevanja demokracije pa lahko štejemo priznane (posebne) pravice, položaj in dejansko varstvo manjšin (pri čemer se na Inštitutu za narodnostna vprašanja in v teh tezah največ ukvarjamo z etničnimi in zlasti narodnimi manjšinami kot specifičnimi kategorijami družbenih manjšin).

Pri naših primerjavah, ocenah in zlasti pri posploševanju razmišljanj o etničnih odnosih, človekovih pravicah in varstvu manjšin na Balkanu se moramo zavedati, da se stanje v posameznih državah pomembno razlikuje in bi bilo zato sleherno posploševanje netočno in celo nevarno. Vseeno je mogoče za vse države v regiji ugotoviti, da je v uradni politiki mogoče opaziti pozitiven odnos do manjšin in manjšinske zaščite vsaj na deklaratorni ravni – pri čemer so pomemben razlog za to razglašeni evropski kriteriji za članstvo v EU in javno izražen interes vseh držav v regiji, da se čim prej vključijo v EU ali da vsaj začnejo z intenzivnim procesom približevanja tej integraciji in postanejo njene članice v nekoliko bolj dolgoročni perspektivi. Zato lahko ocenimo, da sta evropska perspektiva in evropski okvir v tem kontekstu pozitivna dejavnika, kar vpliva tudi na postopno izboljšanje položaja in varstva manjšin.

7.

Čisto na koncu tega razmišljanja kaže omeniti še eno dimenzijo, zaradi katere so za nas, pa tudi za celotno Evropo in v globalnih okvirih pomembne razprave o Balkanu, o njegovem zgodovinskem razvoju in sedanjem trenutku, etnični strukturi v posameznih okoljih v tej regiji, etničnih odnosih, razvoju in stanju demokracije, človekovih pravic in svoboščin ter varstvu manjšin. Ne gre namreč zanemariti vloge, ki jo Balkan v zadnjih desetletjih spet igra pri opredeljevanju naše identitete, pri našem samoopredeljevanju. Pri tem ne gre toliko za Balkan sam in celo ne za njegove etnične in kulturne značilnosti, kot gre za naše pojmovanje te regije, ki je pogosto stereotipno ter ne temelji na našem dejanskem obsežnem vedenju in dobrem poznavanju polotoka.⁹ Balkan – natančneje naše predstave o Balkanu kot

9 Glej npr.: Maria (Marija Nikolaevna) Todorova, *Imagining the Balkans*. New York, Oxford 1997: Oxford

nečem drugačnem in tujem, manjvrednem, o Balkanu kot regiji najbolj krvavih in nečloveških vojn v Evropi po drugi svetovni vojni – nam služi za določanje mej in razlik, ki konstituirajo naše še vedno pretežno izključujoče identitete. Elementi te drugačnosti in tujosti so različni; poleg specifičnega zgodovinskega razvoja in tragičnih dogodkov iz nedavne zgodovine, lahko – vsaj v slovenskem kontekstu – kot dve pomembni dimenziji posebej navedemo pravoslavje in islam, ki se pogosto dojemata kot tuja in drugačna, kot dva pomembna dejavnika drugosti. V naših identitetnih predstavah in konstrukcijah nam Balkan torej služi kot »pomembni drugi« (»significant other« oz. eden od pomembnih drugih), v odnosu do katerega se konstituiramo kot specifična kolektivna identiteta.

Tako kot zaradi izključujočnosti in agresivnosti kritiziram nacionalizem nasploh in na Balkanu, kritiziram tudi zaprte, negativne in izključujoče identitete, in le upam, da bomo poleg njih v Evropi kmalu uspeli zgraditi in razviti odprte, inkluzivne in pluralne identitete, na katerih bo mogoče oblikovati tudi nove koncepte države, ki bodo v kar največji meri odražali obstoj različnosti in asimetriji.¹⁰

Kot sem poudaril že uvodoma, upam, da bodo te misli, ki sem jih strnil v nekaj fragmentarnih in le delno povezanih tez, sprožile razpravo in stimulatивно vplivale na razmišljanje o tematikah, ki jih obravnavajo.

University Press; Maria (Marija Nikolaevna) Todorova (ur.), *Balkan identities: Nation and memory*. London 2004: Hurst.

10 Glej npr.: Mitja Žagar, *New European identities: Central Europe, the EU eastern enlargement and identity formation*. V: Jody Patricia Jensen (ur.), *Europe bound: faultlines and frontlines of security in the Balkans*, Savaria books on politics, culture and society, 4. Szombathely 2003: Savaria University Press, 301–325.